

מתוך: "תבנית נוף מולדתו: ניקולאוס קוזנוס, איכרי המוזל והמשפט הכפרי",
בתוך: התרבות העממית, עורך: ב"ז קדר (ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 1996), עמ' 123-139.

תבנית נוף מולדתו:

ניקולאוס קוזאנוס, איכרי המוזל והמשפט הכפרי

גדי אלגזי

עניינו של המאמר בקונסטרוקציות השונות של העבר במסגרת התרבות המשפטית של ימי-הביניים המאוחרים בגרמניה. לא תוכנה הספציפי של דמות העבר יעמוד במוקד הדיון אלא דרכי ההתבוננות בו. אנסה לעמת את אופן שחזור העבר בידי איכרים בכפרים שעל גדות נהרות הריין והמוזל עם אופני שחזורו בידי מלומד בן המאה החמש-עשרה. ברקע הדיון תעמוד השאלה, האם קבוצות חברתיות שונות נבדלות זו מזו לא רק בנורמות, בתמונת העולם ובדימויי הסדר החברתי המנחים את התנהגות חבריהן, אלא גם באופני ההתבוננות, בפרוצדורות, המשמשות אותן בשעה שהן עוסקות בעבר.¹

אעסוק בהמשך בקונסטרוקציה של העבר על-ידי איכרים, ברובם כורמים מכפרי המוזל. אך אין כל סיבה להניח, שהיא מיוחדת להם, או שניתן להסביר בקלות את הדרך שבה הם משחזרים מסורות משפטיות בעזרת 'מסורתיות' או 'שמרנות' מיוחדות המאפיינות את 'האיכר'. כפי שאנסה להראות, לא ברור כלל מיהו ה'מסורתי' בסיפורנו – האיכר או המלומד; מעבר לכך יתברר, שמן הכינוי 'מסורתי' ניתן ללמוד מעט מאוד על האיכרים עצמם, ויותר על הדרך שבה מלומדים או עירוניים תופסים איכרים, על האופן שבו הם מתבוננים בכפר. על-כל-פנים יש לחשוך בנסיגנות להסביר תופעות חברתיות מרכזיות בעזרת 'תכונותיהן המהותיות' של קבוצות חברתיות כלשהן, ולהעדיף – כל עוד לא יוכח אחרת – הסברים המתמקדים בקונפיגורציות של יחסיים חברתיים כמקור לתובנות ביחס לתופעות בתרבות.

לעומת זאת, אופן הטיפול בעבר, שבו אעסוק, מותנה באופן ישיר על-ידי ההקשר המוסדי שבו הוא מתבצע. זהו העבר המשפטי, העבר כפי שהוא מוצג ומיוצר במסגרת מוסדות משפטיים. מבין מיגוון אופני-הנוכחות השונים של העבר בימי-הביניים המאוחרים – באגדה ובהיסטוריוגרפיה, במסורות גנאלוגיות ובמצבות-קבורה, בתהלוכות ובפולחנים – אגביל עצמי בהמשך לתחום אחד ויחיד, לתחום המשפט, לשחזור המסורות המשפטיות. אנסה לאפיין בקיצור את הדרך שבה מוצג העבר על-ידי כפריים בהקשרו של מוסד משפטי מיוחד, מוסד ה-Weisung, כפי שניתן להסיק עליה מתוך תעודות מן המאות החמש-עשרה והשש-עשרה. לצורך זה עלי לומר כמה מלים על מוסד ה-Weisung והתעודות שהופקו בהקשרו.

בגרמניה של ימי-הביניים נמסר עיקרו של המשפט הכפרי בעל-פה. המדובר בגוף הנורמות העוסקות ביחסי האדון והאיכרים כקהילה של נתינים הנתונים למרותו, בחובותיהם וזכויותיהם; בהסדרים הפנימיים של הקהילה הכפרית כקהילה של יצרנים, המעבדים את חלקותיהם וחולקים משאבים חיוניים, וכקהילה של שכנים, שרבים, מרכלים, מעליבים ועוזרים זה לזה. רק מיעוטן של הנורמות הללו זכה לניסוח מפורש; רובן נשאר מובלע בפסקי-דין של מושבעי הקהילה הכפרית שניתנו לגבי מקרים קונקרטיים. מיעוטן הועלה על הכתב. חלקים מן המסורת המשפטית שוחזרו בפומבי במהלך אסיפת הקהילה, שנערכה לפחות פעם בשנה; בטקס מורכב שבמרכזו עמד דיאלוג טקסי בין נציגי הקהילה והאדון הנוגע בדבר, שיחזרו נציגיה, המושבעים הכפריים (Schöffen) את החוקים והמשפטים המקומיים; האדון או נציגו הציג למושבעים ולקהל הנוכחים כולו שאלות

¹ הדברים מבוססים על פרק מתוך ספר הנמצא בכתובים הנושא את השם הזמני *Herrschaft und Gedächtnis* ויידונו שם ביתר הרחבה. הערות השוליים וההפניות למקורות ראשוניים צומצמו לכן למינימום ההכרחי.

ביחס למשפט הנוהג; המושבעים הכפריים – לאחר התייעצות בינם לבין עצמם או עם חברי הקהילה האחרים הנוכחים – השיבו על שאלת האדון תשובה מוסמכת, מהו המשפט הנוהג. זהו המוסד המשפטי שמקובל לכנותו *Weisung*. המסמכים הכתובים העוסקים בו בדרך זו או אחרת נקראים כרגיל *Weistümer*. בדרך-כלל הם עוסקים אך ורק בנורמות המשפטיות, בזכויות הצדדים ובחובותיהם, ולא בפסיקה; רק החל מן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה ניתן למצוא בחלקים מגרמניה תיעוד מסודר של הכרעות-דין במקרים ספציפיים. הדברים הבאים מבוססים על מסמכים המתעדים את מהלכה של אסיפת-הכפר ואת השיג-ושיח שבין מושבעים כפריים ואדונם, שבמרכזו הנסיון להפיק גרסה פומבית ומחייבת של המשפט הנוהג על-ידי שיחזור המסורת הנורמטיבית המקומית.²

התרבות המשפטית, שכמה ממאפייניה אתאר, איננה אם-כן 'עממית' כניגוד ל'עילית', שכן גם בני המעמדות העליונים השתמשו לעתים תכופות לצורכיהם במוסד ה-*Weisung* ובהנמקות האופייניות לו; היא אף איננה 'עממית' בניגוד ל'רשמית': המוסד המשפטי המדובר הוא 'רשמלי' ומוכר באותה מידה שבת-משפט כנסייתיים, פיאודליים או עירוניים הם מוסדות 'רשמיים' בימי-הביניים המאוחרים. האופוזיציה הנוגעת לדיוננו כאן היא זו שבין 'עממלי' ל'מלומד', או ליתר דיוק: זו שבין המלומד ל'הדיוט', *laicus*. אך יש להמשיך ולסייג גם הבחנה זו: המושבעים הכפריים והעירוניים שהכריזו על המשפט המחייב בימי-הביניים המאוחרים לא ראו עצמם כ'הדיוטות', כ-*laici*. הידע המשפטי שבידיהם נרכש בדרכים אחרות, בלתי-פורמליות – על-ידי הקשבה, התבוננות, השתתפות בטקסים והתנסות בחיי הקהילה – ולא באוניברסיטה, מפיהם של מורים מוסמכים שפירשו באוזניהם את קאנון הטקסטים של המשפט המלומד לענפיו השונים. אך מנקודת-ראותם של המשפטנים המלומדים לא היו אלא בורים המתיימרים לדעת את המשפט; המשפט – כך הטיף אולריך טנגלר לקוראיו במדריך המשפטי שחיבר בשלהי המאה החמש-עשרה – לא צומח על העצים.³

המסמכים הללו מציגים אפשרות נדירה לעקוב אחר הדינמיקה של המסורת הנורמטיבית הכפרית ולחליץ ממנה את דרכי שיחזור העבר. סדרות של טקסטים המתעדים גירסאות שונות של המשפט הנוהג במסגרת קהילה כפרית מסוימת בזמנים שונים מאפשרות לבחון את המסורת בהשתנותה, ולעקוב אחר דמותו המשתנה של העבר המשפטי.

איזה היצג של העבר ניתן, אם-כן, לחליץ מתוך המסמכים המתעדים את הכרזות האיכרים בדבר המשפט הנוהג? במבט ראשון מציגים המסמכים תמונה מוכרת לעיפה. שוב ושוב אנו מוצאים את המושבעים הכפריים טוענים, שהנורמות המשפטיות שעליהן הן מכריזים אינן אלא מה ששמעו מאבותיהם ומאבות-אבותיהם. כך היו הדברים משכבר הימים (*von alters her*), ככל שזכרונם של אנשים מגיע (*seit Menschen Gedenken*): אין לך מסמך שבו לא תמצא נוסחאות אלה ודומותיהן חוזרות ונשנות. המשפט הנוהג מוצג שוב ושוב כמסורת (*Herkommen*), כחזרה על מה שנמסר מדורי-דורות ללא שינוי.⁴

דברים אלה משתלבים היטב בדימוי מבוסס היטב בתרבות – דימוי האיכר השמרן, המסורתי, החושד בחדש ומגן על הישן, הטוב, המוכר. ואכן, לא מעטים הם ההיסטוריונים שמצאו בנוסחאות הללו אישור לאמונתם המושרשת בדבר שמרנותה המפורסמת של חברה איכרית מסורתית, המנחה עצמה על-פי נורמות

² רוב הדוגמאות שלהלן לקוחות מכפרים שעל המוזל, והוצאו לאור על-ידי Christel Krämer and Karl-Heinz Spiess (eds.), *Ländliche Rechtsquellen aus dem kurtrierischen Amt Cochem (=Geschichtliche Landeskunde, 23)*, Wiesbaden 1986.

³ Ulrich Tengler, *Laienspiegel*, Augsburg 1511.

⁴ ראה למשל בתעודות שנדפסו אצל קרמר-שפיס (לעיל, הערה 2), *passim*.

השוואבות את סמכותן מעתיקותן.⁵ אחת התיאוריות רבות-ההשפעה בהיסטוריוגרפיה של המאה התשע-עשרה, תיאוריית ה-*Markgenossenschaft*, אף התבססה במידה רבה על ה-*Weistümer* עצמם. בתעודות מימי-הביניים המאוחרים ומראשית העת-החדשה חזרו ונתקלו חסידי התיאוריה בסעיפים המסדירים את השימוש בקרקע המשותפת לכל חברי הקהילה הכפרית (*Allmende, commons*); הם קראו טקסטים אלה כהוכחה לקדמותו של הקניין המשותף בקרקע, שראשיתו לדעתם בראשית ההתיישבות החקלאית באירופה. בשעה שקראו את תקנות ה-*Weistümer* מן המאות החמש-עשרה והשש-עשרה, עמדה לנגד עיניהם החברה הגרמאנית הקדומה, כפי שדימוה לעצמם מתוך קריאה בכתבי טקיטוס ויוליוס קיסר.⁶ תיאוריית ה-*Markgenossenschaft* נסתרה זה מכבר; חוקרים רבים הצביעו על-כך, שאי-אפשר ללמוד ממסמכים מן המאה החמש-עשרה על קיומם של מוסדות בראשית ההתיישבות החקלאית באירופה, במאות הראשונות לספירה. אך לעניינו חשובה האופרציה ההיסטוריוגרפית, שעד שנות השלושים של המאה העשרים אפשרה להיסטוריונים לראות בטקסטים משפטיים מן המאה השש-עשרה שרידים בלתי-משתנים לימים קדומים, עדות נאמנה ביחס למציאות החברתית של המאות הראשונות לספירה, בבחינת "אלף שנה בעיניך כיום אתמול". קפיצה שכזו בזמן היתה אפשרית רק על רקע אמונה מושרשת בדבר קיומה של קהילה כפרית בלתי-משתנה, כפר המתקיים מחוץ לזמן, שאינו כפוף לשינוי ההיסטורי. על נקלה יוכל המתבונן לזהות בדימוי זה את עקבות כיסופי המאה התשע-עשרה, בהם הוקצה לאיכרים התפקיד לגלם מעוז של יציבות וסדר בחברה הנתונה במשברי התיעוש והתהוות הקפיטליזם.

אולם התבוננות חוזרת בתעודות מגלה, שהנוסחאות החוזרות ונשנות, המציגות את המשפט הנוהג כשיחזור נאמן של מה שנמסר משכבר, יוצרות רושם מטעה. לאמיתו של דבר עובר המשפט הכפרי תהליכי שינוי מתמידים; המוסדות המוצגים כעתיקים מתגלים כצעירים לימים; מה שקיים "מאז מעולם" לא היה לעתים בנמצא אפילו חמישים שנה קודם לכן. המסורת המשפטית המוצקה לכאורה מתגלה כגוף נזיל למדי, הניתן למניפולציה מתמדת מצד מוסריו. הדברים ידועים והדוגמאות רבות.⁷ אעיר אך זאת: במחקר נותרה בלתי-פתורה השאלה, כיצד, אם כן, ניתן ליישב את ההיצג-העצמי הרשמי של התרבות המשפטית המדוברת – שבמרכזה עומד הוזה הנתון לשלטונו של עבר בלתי-משתנה – עם הממצאים, שמתוכם מצטייר לפנינו עבר גמיש, עבר הנתון לשלטונו של ההווה וצרכיו, ושניתן לשרטטו שוב ושוב בהתאם לצורכי השעה?⁸ המצאת

⁵ כך למשל עדיין אצל Edith Ennen and Walter Janssen, *Deutsche Agrargeschichte. Vom Neolithikum bis zur Schwelle des Industriezeitalters*, Wiesbaden 1979, pp. 208-209.

⁶ סיכום מצב השאלה היום במסגרת דיון ב-*Weistümer* אצל: Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 5th edition, Opladen 1980-1983, vol. 2, 109.

⁷ דוגמא נוחה לכך מספקת התרגולת שאיכרי פאנקל (Fankel) שעל המזל היו חייבים ל-*Vogt* (*advocatus*) של כפרם של כפרם בחג הפסחא (*Fastnachthuhn*); בשנת 1446 הכריזו המושבעים על חובתם למסור אותה לאדון; ב-1537 חזרו והכריזו על כך והוסיפו, שהוסכם בין הכפריים והאדון (*vertragen*) להמיר את התרגולת בתשלום כספי קבוע. 17 שנים לאחר-מכן אין הטקסט מזכיר אלא שכך הוסכם כבר "לפני שנים רבות" (*vor langen Jahren*) (ראה קרמר-שפיס [לעיל, הערה 2], תעודות 41, 51, 52). אין לזלזל בדוגמא המקרקרת: ימי-הביניים המאוחרים והעת-החדשה המוקדמת רצופים מאבקים ממושכים סביב תרגולות פסחא ומשמעותן המשפטית, כשאדונים שונים מנסים להוכיח את מעמדם המשפטי ביחס לאיכרים בעזרת העובדה שאלה חייבים לאדונים תרגולת בפסחא. כפי שהעיר Andreas Alois Wiest בצדק ב-1835, "ההיסטוריה הטבעית של התרגולות המשפטיות" (*Die Naturgeschichte der juristischen Hühner*) "עדיין לא נכתבה".

⁸ בהסברים שהוצעו לתופעה זו ניתן להבחין בשתי גירסאות, האחת 'אריסטוקרטית', השניה 'פופוליסטית'. בנוסח ה'אריסטוקרטי' מנומק השינוי המתמיד, הנעלם מעיני האיכרים, בכך שזיכרוןם קצר. האיכרים שוכחים, טועים, מתבלבלים – ולעתים אף 'שוכחים' בזדון – את מה שלא נעים להם לזכור. למזלו של ההיסטוריון הגיעו לידינו – בעזרתם האדיבה של אדונים ויועציהם המלומדים – מסמכים מהימנים, שמתוכם ניתן ללמוד את הדברים לאשורם. הגירסה

מסורות' היתה זה מכבר נושא מקובל במחקר ההיסטורי הפוזיטיביסטי; מחקרים 'קונסטרוקטיביסטיים', כאלה המתפרסמים בשנים האחרונות, המתמקדים בדרכים השונות שבהן 'מומצאות מסורות', אם הם מבקשים להרחיק לכת מעבר להישגי המחקר הפוזיטיביסטי במיטבו, יהיה עליהם להתמודד עם השאלה הסבוכה באמת: כיצד מתיישבת ההמצאה המתמדת של המסורת עם השיכחה המתמדת של עובדת המצאתה, 'שיכחה' שהיא תנאי לתקפותה של ה'מסורת' ככזו.

ניתן להראות שהעבר שאותו משחזרים באסיפת הכפר אינו לרוב אלא מעין 'הווה מורחב': הנורמות המוכרות הן בדרך-כלל אלה התקפות בהווה; האיכרים אינם מספרים כרגיל על דברים שהיו ואינם, על נורמות שהיו בתוקף וחלפו מן העולם, אלא על אלה שהן מוצאים לפניהם. לרוב מתארים האיכרים מה שענייהם רואות, כלומר אותם קטעים מן העבר הנוכחים ממילא בהווה. זהו אם-כן עבר רדוד, חסר עומק זמני.

יתר על כן: ניתן לתאר את טקס ה-Weisung, שבו המושבעים הכפריים עונים לשאלות האדון בדבר המשפט הנוהג, לא רק כאתר-השחזור של מסורת נתונה מראש אלא כאתר-הייצור של מסורת. משעה שמוצבת למושבעים שאלה חדשה, יכולה תשובתם המוסמכת להפוך את הפרקטיקה לנורמה, כלומר להעניק למה שנוהגים לעשות את התוקף של משפט מנהגי, של זכות מוקנה. כאשר שהאדון שואל, לדוגמא, מי צד ביער הקרוב, והמושבעים עונים, שמאז מעולם ראו את האדון ובני-לווייתו צדים ביער, יכול הנוהג – שאפשר שלא היו לו עד אותו רגע שום סימוכין משפטיים בכתובים – להפוך למונהג מחייב, שניתן לצטט אותו בפני בתי-משפט אחרים. בעוד שהמשפט המוכר לנו מתיימר להחיל נורמות נתונות-מראש, שנמסרו בכתובים שנוסחו בעבר על התנהגותם של אנשים בחברה בהווה ובעתיד, מוסקת כאן הזכות המשפטית מתוך הפרקטיקה הנוכחית, ומושלכת מייד אל תוך עבר שמיש. זהו בלי ספק מקרה מובהק של 'אלכימיה חברתית', שבו מנסים להפוך פרקטיקה לנורמה.⁹ העובדה, שלצורך 'כישוף חברתי' זה נזקקו אדונים רבים במערב-גרמניה של ימי-הביניים המאוחרים לאיכריהם, לאנשים הכפופים למרותם, היא רבת-משמעות, אך לא כאן המקום לברר את הסיבות לכך.¹⁰ לעניינו חשובה האבחנה, שמוסדות קרובים להווה, חדישים, מושלכים כעניין שבשיגרה מעבר לאופק הקרוב, המוכר, ומוצגים כמי שקיימים "מאז ומעולם".

אך גם מסקנה זו משתלבת בקלות רבה, רבה מדי, בהסבר מוכן-מראש, לשון אחרת: היא מתמפה כהרף-עין על אופוזיציה תרבותית מושרשת היטב, זו שבין ה'עממי' ל'מלומד'. שהרי לכאורה מאשרים הדברים האחרונים את הדימוי המוכר כל-כך של תפיסת העבר ה'עממית', בניגוד לזו ה'מלומדת': זו ה'עממית' מתאפיינת, כך טוענים,

ה'פופוליסטית' מקבלת את האפיון האמור של "נפש העם" – בהיפוך סימן: השכחה והמניפולציה של העבר הם ביטוי לשאיפותיהם העמוקות של בני-העם הפשוט, ואילו העבר הבלתי-משתנה, הקשיח, הכתוב הוא העבר שמפיקים המלומדים, המשפטנים, ואלה, כידוע, היו מאז ומעולם 'זרים לנפש האומה'. הגישה ה'אריסטוקרטית' במיטבה מיוצגת בכתביו של אלפונס דופש ותלמידיו מ"אסכולת וינה" (ראו למשל: Alfons Dopsch, *Die freien Marken in Deutschland: Ein Beitrag zur Agrar- und Sozialgeschichte des Mittelalters*, Baden/Wien, 1933; לגישה ה'פופוליסטית' היתה עדנה בתקופה הנאצית, אך גם לאחריה נשארו לה בנוסחיה, השונים, חסידים (השוו, לדוגמא Will-Erich Peuckert, *Die große Wende: Das apokalyptische Saeculum und Luther. Geistesgeschichte und Volkskunde*, Hamburg 1948).

⁹ לצורך הדיון אני עושה כאן שימוש בהבחנה מפורשת מאוד בין 'נוהג' (או 'פרקטיקה') ובין 'נורמה'. ה'נוהג' עצמו, עוד לפני שהפך באמצעות האקט המשפטי של ההכרזה הפומבית המחייבת ל'נורמה', אינו כמובן 'מעש' טהור, נטול כל מימד נורמטיבי; אך אין הוא בגדר נורמה מחייבת, ומשום כך אינו שייך עדיין בפועל למשפט הקהילה הנוגעת בדבר. הדברים יזכו לדיון מפורט יותר בחיבורי הנזכר בהערה 1.

¹⁰ אוסיף רק, שבדומה למקרים אחרים של מאגיה, עלול גם כאן להתעורר הרושם המוטעה, כאילו האפקטיביות של הריטואל החברתי מובטחת מאליה משעה שממלאים בקפידה את כלליו, כאילו סוד האפקטיביות שלו נתון בתוכו-עצמו, תוך התעלמות מן התנאים החברתיים שאמורים לגרום למשתתפיו להאמין באפקטיביות שלו.

בסלקטיביות ובגמישות; היא לוקה באנאכרוניזם כרוני ומתמחה במניפולאציה מתמדת של העבר בהתאם לצרכי ההווה. מה שאין כן העבר ה'מלומד', המבוסס על לימוד תעודות ושיחזור קפדני של הקשרם המקורי של מוסדות ומנהגים; האתוס של שיחזור העבר ה'מדעי' עומד בסימן הניסיון להימנע במידת האפשר מהשלכה של ההווה על העבר.

מפתה עוד יותר לעשות צעד נוסף ולהעניק להסבר האמור הילה של הסבר מדעי, על-ידי כך שנמפה את האופוזיציה מלומד/עממי על האופוזיציה כתב/בעל-פה. הרפרזנטאציה של העבר שמצאנו במסגרת מוסד ה-Weisung הכפרי תיחשב אז לדוגמא טובה לדרך שבה העבר נילוש מחדש ומעוצב בהתאם לצורכי ההווה בתרבויות שבעל-פה. כך נהיה פטורים מן הצורך לדבר סרה באיכרים שמרנים שזיכרוןם קצר, ונוכל תחת זאת לטעון, שבתרבויות שבעל-פה מתרחש השינוי ההיסטורי מאחורי גבם של המשתתפים, משום שאין להם גישה לאמצעים בטוחים של שימור העבר – לטקסטים כתובים. לעומתם המסורת שבעל-פה היא יצור חמקמק, התלוי בזיכרון המתעתע של המוסרים, אליו מצטרפת ה"אמנזיה הסטרוקטוראלית" של חברות שלמות.

יש מידה של אמת בהסבר האמור. במסגרת הדיון הנוכחי לא אוכל להציג את הסיבות העקרוניות שבגללן אני נוטה לפקפק בתקפותו בגירסתו זו.¹¹ אך אין די בהסתייגויות תיאורטיות: יש למצוא דרכים להעמיד את ההסבר הזה במבחן בעזרת מקורות בני-הזמן. אחת הדרכים המתבקשות היא להשוות את היצג העבר במסגרת המשפט הכפרי עם אופני הקונסטרוקציה שלו אצל מלומדים בני-הזמן. משימה כזו יש כמובן לצמצם למימדים סבירים; בחלקו השני של המאמר אתמקד אם-כן בדוגמא אחת, שאותה אנסה לבחון מעט לעומק ולהשוותה באופן שיטתי להיצג העבר ה'איכרי'.

דוגמא כזו מספק לנו ניקולאוס קוזאנוס (Nicolaus Cusanus, 1401-1464) אחד הפילוסופים המרכזיים של ימי-הביניים המאוחרים, ודמות רבת-פנים: איש-כנסייה, תיאולוג, פילוסוף ומשפטן שרכש את השכלתו המשפטית בהידלברג ובפדואה, צייד מישרות-כנסייתיות ששכרן בצידן (*beneficia*) וכתבי-יד עתיקים, רפורמטור, בישוף ולימים קרדינל.¹² קוזאנוס עצמו בא מן הסביבה שאותה בדקנו זה עתה: הוא נולד בעיירה קוז (Kues) שעל המוזל למשפחה אמידה למדי; אביו היה עצמו מושבע של בית-הדין הכנסייתי הקהילתי (Schöffen). יתר על כן: בתחילת שנות הששים נתגלה Weistum משנת 1341, מסמך המתעד אסיפה משפטית מסוג אלה שהזכרנו לעיל, ושבנו מופיע קוזאנוס עצמו כיועץ משפטי מלומד ברשימת העדים

¹¹ אומר בקיצור, שהאופוזיציה 'בעל-פה/בכתב' בנוסחה הנפוץ עלולה להעלים שני עניינים מן העין: (א) הדגשת המגבלות הטכנולוגיות של תהליך המסירה משכיחה מצד אחד את האילוצים החברתיים – הקיימים הן בתרבויות שבעל-פה והן בתרבויות כתב – ואשר מונעים מן המשתתפים לעשות בעבר כרצונם. כאשר העבר המשוחזר הוא סוגיה חברתית שנויה במחלוקת – כאשר אין מדובר, נניח, בשמות חפצים שאינם קיימים יותר אלא בזכויות ובחובות, בנורמות התנהגות ובזכויות חברתיות – יש לקבוצות שונות בחברה סיבות טובות לדאוג שאלה לא יישכחו, ממש כשם שלאחרים יש סיבות טובות לשכוח אותן. טקס ה-Weisung הוא מקרה מובהק של קונסטרוקציה של המסורת שבעל-פה תוך דיאלוג בין צדדים בעלי אינטרסים מנוגדים, שבה הנשלטים – האיכרים – רחוקים מלהיות מסוגלים לעשות להם עבר בצלמם ובדמותם. ניתן להראות, שהעבר, שבשחזורו הם משתתפים, הוא עבר שנוצר בצלמם של אדוניהם; משמע, גם בשעה שאין המסמך הכתוב מגביל את יכולתם לעצב את העבר כרצונם, מטילים עליהם יחסי-הכוחות בחברה אילוצים כבדים. (ב) מצד שני עלולה האופוזיציה כתב/בעל-פה להשכיח מאתנו תהליכי שכחה ומניפולאציה המתרחשים בחברות המצוידות בטכנולוגיות מפותחות של מסירת אינפורמציה ושימורה. דוגמא מובהקת ל"אמנזיה סטרוקטוראלית" ברמה המוסדית והאישית כאחד מספק אחד המוסדות המתועדים ביותר בחברה המודרנית – המדע, כפי שהראו רוברט מרטון ובעקבותיו, מארי דגלאס: Robert K. Merton, 'Resistance to the Systematic Study of Multiple Discoveries in Science,' *Archives européennes de sociologie* 4:2 (1963), pp. 237-282; Mary Douglas, 'Institutionalized Public Memory', *The Social Fabric: Dimensions and Issues*, James F. Short Jr. Ed., Beverly Hills 1986, pp. 63-76.

¹² ראו: Erich Meuthen, *Nikolaus von Kues, 1401-1464. Skizze einer Biographie*, 2nd edition, Münster 1964.

שהיו נוכחים בטקס ה-*Weisung*.¹³ העובדה, שקוזאנוס עצמו הן בן המקום, אשר רכש לו השכלה משפטית ותיאולוגית, תאפשר לנו אולי לבחון את האפקטים הספציפיים של השכלתו ומעמדו על האופן שבו הוא מתבונן ב"תבנית נוף מולדתו". והנה, בפיסקה אחת בכתביו אומר קוזאנוס כמה דברים על המשפט הכפרי המוכר לו; לבחינתה של פסקה זו יוקדש חלקו השני של המאמר.

בחיבורו הידוע *De concordantia catholica* (1430/1), ספר שלישי, פרק עשרים-וחמשה, מצטט קוזאנוס כהרגלו תקדימים עתיקים לנורמות המשפטיות שאותן הוא מבקש לבסס במסגרת הצעת הרפורמה של הכנסייה והקיסרות בנות-זמנו, אותה הוא מציג בחיבורו. בקטע שבו אנו עוסקים מבקש קוזאנוס לבסס את סמכותן של אסיפות לחוקק חוקים ולהחיל רפורמות. כראוי למי שגאוותו על כתבי-היד העתיקים שמצא, אין הוא מסתפק בתקדימים מן החוק הקאנוני או מן המשפט הרומי אלא ממשיך ומצטט תקדימים מן התקופה שאנו נוהגים לכנות 'ימי-הביניים המוקדמים'. קראתי בכתובים, הוא אומר, על אסיפות שכינסו המלכים דאגוברט, כילדברט וקארל הגדול, ובהן נתקבלו החלטות מועילות בהסכמת הנסיכים ונאמני השליט. באסיפה שכזו, קיבץ קארל הגדול את המשפטים החלים באזורים השונים שבתחומי קיסרותו, ונתן לכל אזור ואזור את חוקיו, הלוא הם קבצי החוקים (*leges*) של הבווארים, הריפוארים, הבורגונדים, הלומבארדים, הסאלים והסאקסונים.

קוזאנוס מתייחס אם-כן לטקסטים הידועים כיום עדיין בשם 'חוקי הברברים' (*leges barbarorum*), אשר חלקם אכן נתגלה מחדש במהלך המאה החמש-עשרה. בנקודה זו הוא מוסיף את ההערה הבאה:

ראיתי בעצמי את הקובץ הכולל חוקים אלה ואני יודע מנסיוני (*expertus sum*), שרבים מתוכם, במיוחד החשובים שבהם, אשר הונהגו לפני זמן רב מאוד (*ex antiqua*) במנהג העממי (*in vulgari usu*) נהוגים עדיין עם הפרוצדורות שלהם בכתבי-המשפט הכפריים יותר מאשר בכתבי-המשפט של ערים ויישובים מבוצרים, אולי משום [שבערים] נוספו עליהם במשך הזמן (*supervenientia*) מעשי-חקיקה עירוניים (*statua municipalia*).¹⁴

קוזאנוס טוען אם-כן, שרבים מן ה'חוקים' הגרמאניים נהוגים עדיין בדורו בכתבי-משפט כפריים. חוקר בן-ימינו יתקשה למצוא נקודות-אחיזה משמעותיות להשוואה שמבצע קוזאנוס (מה שאינו מוצא מכלל אפשרות, שמוסדות ונורמות בודדים אכן השתמרו).¹⁵ אך לענייננו חשוב יותר מבטו המלומד של קוזאנוס, ויותר מכל – ההקצרה הרדיקאלית של העבר המתגלה בו: רק צעד אחד מפריד בעיניו את ה'חוקים' המוכרים לו מתוך עיון בכתבי-יד עתיקים ומחפושיו בארכיונים מן המשפט הכפרי של ימיו. קוזאנוס קורא בכתבי-הקדמונים, מרים את עיניו – ומזהה את המוסדות שראה בעיני-רוחו תוך קריאה עם אלה המוכרים לו מן המציאות החברתית. מתבקש להשוות את המבט המלומד הזה – שהוא ללא-ספק אינדיבידואלי אך מבחינה זו לא יחידאי – עם הפרספקטיבה שחילצנו מתוך מוסדות המשפט הכפרי. שם מצאנו השלכה של ההווה הנוכח אל עבר ש"זכרונם של אנשים קצר מהשיגו"; אצל קוזאנוס, לעומת זאת, אנו מוצאים עבר רחוק המושלך על ההווה

¹³ בין הנוכחים נמצא גם הארכיבישוף הנבחר המיועד של טריר (Ulrich von Manderscheid). התעודה פורסמה על-ידי Valentin Palm, 'Nikolaus von Kues und sein Vater im Bernkasteler Weistum des Jahres 1431', *Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus-Gesellschaft* 3 (1961), pp. 214-222.

¹⁴ "Has [*Leges*] ego vidi seriatim omnes collectas et expertus sum multas de illis, et maxime potiores, in *vulgari usu ex antiqua introductione cum suis formis maxime in iudiciis ruralis potius quam in oppidis et civitatibus propter forte supervenientia statuta municipalia haberi.*" Nicolaus Cusanus, *De concordantia catholica libri tres* (in *Opera omnia*, Gerard Kallen ed., Hamburg 1964), Lib. III, Cap. 25, Par. 474.

¹⁵ דוגמה אפשרית: Eduard M. Meijers, 'Le décret d'Andernach de l'an 594', in: *Etudes d'histoire du droit*, R. Feenstra and H. F. W. D. Fischer, eds., Vol. 1 (1956), pp. 209-227; originally published in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 10 (1930), pp. 34-57.

המיידית, עבר מלומד שדרכו נתפס ההווה. אך האפקט המתקבל על-ידי שני אופני-ההתבוננות השונים הללו דומה להפתיע: הנוף המשפטי הכפרי מוצג בשני המקרים כעתיק-יומין. זוהי המסקנה הראשונה שניתן להסיק מן ההשוואה: קונורגנציה (convergence) בלתי-צפויה בין ההיצג ה'עממי' ובין ההיצג ה'מלומד' של העבר, מפגש המאפשר לנו להבין, כיצד היתה תקשורת ביניהם אפשרית. את שני ההיצגים ניתן אם-כן להציב בהקשרה של אותה תרבות משפטית – או מוטב: של אקלים משפטי משותף.

אך בזאת לא די; שני אופני-ההתבוננות, ה'מלומד' וה'עממי', עדיין שונים זה מזה. הן את הדוקטור קוזאנוס והן את המושבעים הכפריים ניתן לתאר כמי שעוסקים ב'טלסקופיזציה של העבר' המשפטי, כלומר בהקצרה הרדיקאלית שלו; אך במקרה זה הם מביטים דרך הטלסקופ מעבריו השונים: המלומד משתמש בטלסקופ 'כהלכה' ומשקיף דרכו 'מצידו הנכון'; בדרך זו הנוף המשפטי המרוחק (במקרה שלנו – ה'גרמאני', במקרים אחרים – הרומי) נראה קרוב, בהישג-יד ממש. השיח של המשפט הכפרי, לעומת זאת, מציג נורמות משפטיות נוכחות וקרובות כאילו אנו מתבוננים בהן מצידו ההפוך של הטלסקופ כשהן רחוקות לאין-שיעור, ומשליך אותן אל-מעבר לאופק הקרוב, המותחם על ידי "זכרון האנשים" (Menschengedenken).

פירוש הדבר הוא, שאף שהן המלומד והן האיכרים עשויים להשתמש באותו שם-תואר – 'ישן', או 'עתיק' – כדי לאפיין את המשפט הכפרי, אפשר שהם מתכוונים לשני דברים שונים. ה'עתיק' שבפי המושבעים הכפריים אפשר שאינו אלא "משכבר הימים"; האופק הזמני שממנו הוא הוא שואב את משמעותו הוא קרוב. ואילו ה'עתיק' שבפי המלומד התעצב, לעומת זאת, בהקשר המגע המחודש עם טקסטים 'עתיקים' שנכתבו ביוון הקלאסית, ברומא ובראשית מה שאנו מכנים 'ימי הביניים'; מערכת-הקואורדינטות שבמסגרתה הוא פועל היא שונה בתכלית, אף שסביר מאוד להניח, שאין לו מושג ברור, כמה 'זמן' – במונח של שינוי איכותי – מפריד בין עולמם של הטקסטים ה'קלאסיים' ובין זמנו-שלו. יש אם-כן systematic bias (היסט שיטתי, הייתי מציע אולי כמקבילה עברית), באופן שבו קבוצות חברתיות שונות משתמשות במונחים מרכזיים בתרבות – ואין-ספק ששם-התואר 'ישן' או 'עתיק' ממלא תפקיד מרכזי בשיח הפוליטי והמשפטי של ימי-הביניים המאוחרים. מן הדברים מסתמנים מיתוויו הראשונים מודל של התרבות המשפטית של ימי-הביניים המאוחרים שיש בו מקום הן לקומוניקציה ולאינטרפרנציה בין מסורות 'מלומדות' ובין אלה של 'הדיוטות' והן ל-systematic bias, לשימושים שונים ומנוגדים במונחים מרכזיים ולפרספקטיבות המתחרות זו בזו.

מכאן מסתברת מאליה האפשרות של אי-הבנה תרבותית בין חברי קבוצות שונות המשתמשים באותם מונחים. למשל, כאשר תפישה מלומדת של 'משפט עתיק', שעוצבה במהלך עיון בכתבים עתיקים, במסגרת עולם משפטי שבו אופק הרלבנטיות של טקסטים משפטיים מוסמכים מתוחם למשל על-ידי הקודקס של הקיסרות הרומית המאוחרת (ובמקרה שלנו – של קבצי ה'חוקים' ה'גרמאניים') – מיושמת לטקסטים שהופקו במסגרת ההקשר המוסדי והתרבותי של ה-Weisung. ייתכן מאוד שאי-הבנה כזו ממש עומדת ביסודו של הטקסט של קוזאנוס שבו אנו עוסקים. בכך מפגין קוזאנוס רק את המודרניות שלו: הנה לפנינו אינטלקטואל בן המאה החמש-עשרה, שאת הערת-האגב שלו בדבר המשפט הכפרי ניתן לקרוא כהטרמה (anticipation) של גישת היסטוריונים ומשפטנים 'גרמאניסטים' רבים של המאה התשע-עשרה.

אך האופוזיציה ששרטטתי לעיל בין המשפטן ה'מלומד' ובין משפט ה'הדיוטות' הכפריים עדיין גסה מדי. לא רק משום שאי-אפשר להשתמש בקוזאנוס (או במלומד יחיד כלשהו בן-הזמן) כדוגמא מייצגת לשימוש מלומד 'טיפוסי' משוער כלשהו בעבר במאה החמש-עשרה, אלא גם משום שהוא עצמו מסוגל להתבונן בעבר בדרכים שונות מאוד מזו שתיארנו זה עתה. האפיון המפושט של קונסטרוקציית העבר אצל קוזאנוס כ'מלומדת' עלול להסתיר מאתנו משתנים רלבנטיים אחרים, שעשויים להסביר, מדוע דווקא אופן-ההתבוננות שתיארנו – תעתועי הטלסקופ – מופיע במקרה הנדון ומיושם לנוף המשפטי הכפרי. כדי לאתר אותם ביתר דיוק אשווה בקיצור את האופן שבו נוהג קוזאנוס בעבר במקרה שלנו עם נוהגו במקרים אחרים. השוואה מבוצעת כהלכה לא תגרום לתבנית הכללית שאיתרנו להיעלם בסבך העבות של 'מקרים מיוחדים', אלא תאפשר הכללה מבוססת יותר, המסתמכת על איתור מדויק יותר של המשתנים הרלוואנטיים.

[1] הקפיצה הגדולה בזמן של קוזאנוס מזמנו-הוא אל ה'חוקים', שקובצו לדעתו בימי קארל הגדול, מלווה בצעד קטן-גדול נוסף – מן העיר אל הכפר. הכפר הוא המקום שבו ניתן לכאורה לפסוע אל מחוץ לנוף העירוני, הנתפס כתוצר תהליך ממושך של ריבוד היסטורי – כדי להביט במישרין בשרידי העבר בצורתם המקורית, כמין קונסרבטוריום (conservatoire) חי. המוסדות העתיקים, שבהם מדבר קוזאנוס בפסקה שלנו, נוכחים בעיניו לא בזמנו-שלו אלא בזמנם של הכפריים, ביקום חברתי המתקיים לכאורה בזמן שונה, ועם זאת קרוב מספיק כדי לאפשר התבוננות בלתי-אמצעית בו. בתפיסת ההיסטוריה של קוזאנוס יש מקום לשבר המפריד ימים-עברו מן ההווה ומוסדותיו; אך עבור ה'אחרים', עבור האיכרים, הוא בונה עולם כפרי שבו מצב-דברים עברי נוכח בהווה.

בהקשרים אחרים מכיר קוזאנוס היטב באיכות (*qualitas*) הייחודית של תקופות היסטוריות שונות ומסוגל להשתמש בעקרון ה-*varietas temporum* כדי לראות מוסדות היסטוריים בהקשרם.¹⁶ כך למשל הוא רואה את החליפות במבנה הכנסייה והשינויים במעמדו של בישוף רומא במסגרתה בהקשר התפתחותם של המוסדות הפוליטיים; גם השתנות הטקסים והפולחנים בכנסייה מוסברת על-ידיו בחילופי ההקשר ההיסטורי, שהרי ישו העניק את המיסטריות (*mysteria*) השונות בהתאם לתכונותיהן השונות של התקופות: *Christus enim... mysteria pro temporum varietate dispensat*. טיעון דומה מסביר את השתנותם של משפט הנישואין והרכוש בכנסייה.¹⁷ אך למיטב ידיעתי לקוחות כל הדוגמאות הללו מתחום ההיסטוריה של הדת הנוצרית ושל הכנסייה ומוסדותיה, כך שמתערר הרושם שזהו האתר המועדף של נסיונותיו של קוזאנוס לשחזר הקשרים היסטוריים כדי להסביר תולדותיהם של מוסדות.

[2] אך לא רק אובייקט ההתבוננות (בקווים גסים: ההיסטוריה של הגאולה או כפריי הסביבה) מסביר הבדלים באופן טיפולו של קוזאנוס בעבר; במסגרת פעילותו כמשפטן יש לו עניין אחר בעבר. כך אנו מוצאים אותו מאוחר יותר מנסה להגן על זכויותיו כבישוף בריקסן (Brixen) שבטיירול מול הדוכס זיגמונד, על-ידי כך שהוא מצטט פריבילגיות מן המאה האחת-עשרה, בהן האצילו המלכים סמכויות נרחבות לבישופים במסגרת מערכת-היחסים המיוחדת שבין הקיסרים האוטונים והסאלים וכנסיית הקיסרות (Reichskirchensystem).¹⁸ במקרה זה התעלם קוזאנוס לחלוטין מכך ש'זמן' רב עבר מן המאה האחת-עשרה ועד לזמנו הוא, למאה החמש-עשרה, ומכך שמבנה השלטון השתנה שינוי עמוק עם עליית הנסיכויות הטריטוריאליות. קוזאנוס מבקש לשנות את העבר הקרוב וההווה שהוא מוצא לפניו – במקרה שלפניו, את עובדת כפיפותו של הבישוף לשליט הטריטוריאלי – בעזרת פניה לארכיון, כדי לגייס כנגד העבר הקרוב את העבר שלפניו, הזמן שלפני הזמן הזה. לאו דווקא גישה 'מלומדת' לעבר באה כאן לידי ביטוי, אלא הקונסטרוקציה המשפטית של העבר, שבמסגרתה

¹⁶ אני הולך כאן בעקבות Erich Meuthen, 'Nikolaus Cusanus und die Geschichte', *Das Menschendbild des Nikolaus von Kues und der christliche Humanismus: Festgabe für Rudolf Haubst zum 65. Geburtstag*, Martin Bodewig et al. eds. (=Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus Gesellschaft, 13) 1978, pp. 234-252.

¹⁷ וראה ביחס לכל נושא האקומודאציה: Amos Funkenstein, *Heilsplan und natürliche Entwicklung – Formen der Gegenwartsbestimmung im Geschichtsdenken des Mittelalters*, München 1965; *idem*, 'Gesetz und Geschichte: Zur historisierenden Hermeneutik bei Moses Maimonides und Thomas von Aquin', *Viator* 1 (1970), pp. 147-178; *idem*, 'Periodization and Self-Understanding in the Middle-Ages and Early Modern Times', *Medievalia et Humanistica* 5 (new series) (1974), pp. 3-22.

¹⁸ Nikolaus Grass, 'Cusanus als Rechtshistoriker, Quellenkritiker und Jurist', *Cusanus Gedächtnis-schrift*, *idem* ed., Innsbruck/München, 1970, pp. 101-210.

ניתן לנסות 'לקצר' את פרק-הזמן המפריד בין נורמות עתיקות ובין המקרה הנדון כדי לבסס את תקפותן בהווה.¹⁹ אותו אינטרס מעשי-משפטי עצמו מסביר גם כיצד במסגרת דיון משפטי ישתדל אותו טוען עצמו – במערך אינטרסים שונה – להרחיק את העבר מן ההווה, לטעון שהנסיבות (ה'זמנים') השתנו כדי-כך שאין הנורמות האמורות (שהפעם לא יכוננו 'עתיקות' אלא 'מיושנות') תקפות בהווה.

אך בפסקה של ה-*Concordantia Catholica* שבה אנו דנים אין קוזאנוס טוען כיועץ משפטי; זוהי הערת-אגב המובאת בהקשר הדיון במבנה הקיסרות. ועם זאת חושפת ההשוואה את המשותף לדיון זה ולהקצרת העבר בהקשרים המשפטיים: בשני המקרים מבקש קוזאנוס להשתמש במצב-דברים ישורר בעבר כמודל עבור ההווה. הערת-האגב של קוזאנוס על המשפט הכפרי ממוקמת בתוך דיון שבמסגרתו הוא מנסה להביא תקדימים היסטוריים לתפקידם המרכזי של קונצילים ואסיפות בקודיפיקציה של החוק בעבר, תפקיד שהוא מקצה להם במסגרת הרפורמה של הקיסרות שאותה הוא מציע כמתכון לחולי ההווה; סביר להניח אם-כן, שהערתו של קוזאנוס לגבי המשפט הכפרי נועדה לצמצם את המרחק שבין התקדימים העתיקים ובין זמנו כדי להעניק משנה סבירות למודל הרפורמה המבוסס עליהם. הנסיון לטעון שמופת מן העבר ניתן ליישום בהווה בעזרת *reformatio* כרוך, אם-כן, בכיוון מירווח-הזמן המפריד ביניהם. אך אין זו פעולה כה פשוטה: המודל חייב להישאר רחוק מספיק בזמן – כדי להיחשב ראוי לחיקוי, 'מסורת', ובעת-ובעונה-אחת קרוב מספיק – כדי להיחשב רלבנטי, בר-יישום.

אפשר להעלות על הדעת שני פתרונות לצורך סותר זה: האחד עיקרו בחלוקת המציאות החברתית לשניים, כך שאחד מחלקיה מתקיים לכאורה במימד זמן נפרד, כמין 'עבר נוכח'; זהו תפקידו של הכפר בטיעונו של קוזאנוס. הפתרון השני עיקרו בחלוקת העבר עצמו לשניים, כך שאחד ממגזריו יהיה 'קרוב' ו'רחוק' כאחד.

[3] נדמה אכן כי ניתן לאתר בתפישת העבר של קוזאנוס מיגזר מיוחד כזה. לא כל מיגזרי העבר ניתנים להקצרה במידה שווה בעיניו. העבר הקלאסי, היווני-רומי, מייצג בעיניו מופת שיש לשאוף אליו, אך שקשה ליישמו; לעומת זאת ניתן למצוא בכתביו גם עבר אחר, קרוב יותר, ימי-ביניים, שלו יש אצל קוזאנוס מעמד מיוחס.²⁰ עבר אחרון זה – למשל זמנם של הקיסרים האוטונים (המאה העשירית) – הוא בעיני קוזאנוס קרוב מספיק כדי לשמש מודל בר-יישום לפעולה בהווה, לרפורמה: עד לזמן ההוא ניתן להגיע לדעתו במסגרת *reformatio*.²¹

לקוזאנוס יש עניין (bias) מיוחד במה שאנחנו מכנים 'ימי-הביניים'; יותר מכך: אחת הפעמים הראשונות שבהן מופיע בקרב ההומניסטים של המאה החמש-עשרה הביטוי *media tempestas* ככינוי לתקופה היסטורית שבין העת-העתיקה ובין זמנם היא פיסקה קצרה שאותה הקדיש יוהאנס אנדראה בוסי (Bussi; de Buxis), לשעבר מזכירו של ניקולאוס קוזאנוס, לרבו המת (1469): קוזאנוס, אומר בוסי, היה איש מלומד שמעטים כמוהו בגרמניה, אשר היה בקי הן ב-*historiae* עתיקים, והן באלה של 'זמן-הביניים' – *media tempestas*.²²

¹⁹ קונסטרוקציה זמנית אחרת במסגרת מערכת משפטית שונה בימי-הביניים ניתח Chris Wickham, 'Lawyers' Time': History and Memory in Tenth- and Eleventh-Century Italy, *Studies in Medieval History presented to R. H. C. Davis*, Henry Mayr-Harting and R. I. Moore eds., London 1985, pp. 53-71

²⁰ מויתן (לעיל, הערה 16), עמ' 236-238, ובמיוחד 236, הערה 16.

²¹ ראה קוזאנוס, *Concordantia catholica*, (לעיל, הערה 14), ספר 3, פרק 26, פיסקה 483.

²² "Vir ipse, quod rarum est in Germanis, supra opinionem eloquens et latinus, historias idem omnes, non priscas modo, sed mediae tempestatis, tum veteres, tum recentiores usque ad nostra tempora, memoria retinebat." H. Günther, 'Neuzeit, Mittelalter, Altertum', *Historischs* אצל

העניין המיוחד ב'זמן-ביניים' שכזה מצביע על הקבלה נוספת בין קוזאנוס ובין ההיסטוריוגרפיה ה'גרמאניסטית' של המאה התשע-עשרה. אלא שהפעם אנו יכולים לתפוש קירבה זו לא כתוצר היישום העיוור של פרוצדורות מלומדות, אשר כשלעצמן רק מאפשרות את הקפיצה העצומה שבין זמנו של הכותב ובין ראשית ימי-הביניים, אך אינן מסבירות אותה. מקורה בקסם שמהלכים על הכותבים 'ימי-ביניים', לא במובן כרונולוגי – הכותבים מציינים בעזרת המונח קטעי זמן שאינם חופפים זה לזה – אלא במובן סטרוקטורלי: כציון לזמן-ביניים, לזמנים שעברו, אך שעדיין לא עבר זמנם; לזמן שנדמה עתיק דיו כדי לזכות בהילת העתיקות, אך לא רחוק כדי-כך מן ההווה כך שאי-אפשר יהיה לעצב את ההווה מחדש (re-form) בדמותו, או לפחות להשתמש בו כאמת-מידה רלבנטית כדי לבקר את מצב-הדברים ה'מודרני' בעזרתו.

העבר המשפטי נראה אכן קרוב להפליא דרך הטלסקופ שמפנה אליו המלומד – אך הוא מתבונן כך דווקא בו כדי לטעון לתקפותו בהווה. בלעדי האינטרס המכוון את ההתבוננות בהקשר מוסדי נתון, ההנחות הבסיסיות לגבי טיבו של מושא ההתבוננות – הכפר – ומעמדו המיוחד של ה'זמן' האמור בעולמו של המתבונן – 'זמן-ביניים' קרוב-ורחוק כאחד – לא נוכל להבין את הדרך שבה בונה קוזאנוס את 'תבנית נוף מולדתו', וגם לא את מנהגם של מושבעי הכפר במסורות המשפטיות המקומיות.

אך בכך לא סגי. מושבעי הכפר מתבוננים גם הם בנוף המשפטי הכפרי; אך בעוד שקוזאנוס הביט בו 'מן החוץ', הם מביטים בעצמם, שהרי הם-עצמם חלק ממוסדות המשפט הכפרי. הם מביטים במסורת שהם-עצמם מוסריה, מסורת המגולמת בדיאלוג הנמשך בינם לבין אדונם במפגשים החוזרים ונשנים באספת הקהילה. אך אין זו המסורת 'שלהם', כיוון שבאספת הכפר אין הם מפיקים את העבר הנורמטיבי לבדם, אלא בסיוע שאלותיו המנחות של אדונם, והמסורת המשפטית שהם מוסרים, עיקרה במה שהם חייבים לו כמי שכפופים למרותו. במהלך טקס ה-Weisung, בטקס שיחזור המסורת המשפטית המקומית, הם נדרשים להיזכר, למצוא בתוך עצמם בראש וראשונה את מה שאדונם מבקש למצוא בתוכם. העבר-הקרוב שהם מפיקים הוא, כפי שראינו, בבחינת 'הווה מורחב', וכמו ההווה, אף הוא עומד בסימן שלטונו של האדון. הפרויקציה לעבר – גם בתרבות שבעל-פה – אינה שרירותית כמובן, אלא עומדת בסימן יחסי-הכוחות שבהווה. העבר שבעיצובו משתתפים האיכרים עשוי, אם-כן, במידה רבה לא בצלמם-הם אלא בצלמו של אדונם.

ההבדל האחרון שאותו אנו מוצאים בין מבטו של קוזאנוס לזה של המושבעים הכפריים אינו אם-כן במושא-ההתבוננות, אלא ביחס השורר בינו לבין המתבונן; יחס זה הוא קרוב כל-כך, קרוב להכאיב, במקרה של האיכרים, שנראה, כי כדי לתארו עלינו לזנוח דימויים של 'ראיה' ו'התבוננות' משום הקונוטאציות של ריחוק ושוויון-נפש יחסי של המתבונן, הכרוכות בהם. בניגוד לקוזאנוס, מביטים האיכרים בדברם בנוף המשפטי הכפרי בעצמם – באותו 'חלק' של 'עצמם', שחובתם להפיק בפומבי לפי דרישת אדונם. ההבדל בין ההתבוננות המרוחקת של קוזאנוס, משפטן מלומד ובישוף וקרדינל לעתיד, לבין ה'היזכרות' הנדרשת מן האיכרים, הניצבים מול נציג אדונם באספת הכפר, מכוון אותנו אפוא להבדל בעמדתם החברתית היחסית. לנגד עיניו של קוזאנוס נפרש העולם החברתי כמושא התבוננות ומניפולציה בעוד האיכרים אחוזים בעצמם במוסרותיו וממשיכים וטווים אותן במו ידיהם.

אף שקוזאנוס מתיימר לדעת את מוסדות המשפט הכפרי "מנסיונו", הרי אין נסיונו כיועץ משפטי מלומד כהרי נסיונם של האיכרים, המכריזים באסיפות על המשפט המחייב אותם-עצמם. ראינו כיצד מכונן קוזאנוס 'ימי-ביניים', כזמן שהוא קרוב ורחוק כאחד בזמן, וכיצד הוא בונה את האיזור הכפרי, כיקום חברתי נפרד הפועל במימז-זמן אחר ועם זאת נוכח בהווה. קירבה וזרות ממין אחר מאפיינות את יחסם של המושבעים הכפריים למסורת המשפטית שהם נושאים ומוסריה: היא קרובה, משום שהיא מוכרזת מפיהם ומוצגת כמי

ששוכנת בזיכרון, ועם זאת זרה – משום שהזיכרון המשפטי שהם מתבקשים למצוא בתוכם הוא במידה רבה זיכרון הרשות, זכר החובות שהם חבים לאדון ואות לכפיפותם לו. כדי לעמוד בקרבה מעיקה זו, קירבתו של מנהל האחוזת השוכן בזיכרון, היא עליהם למצוא לעצמם מִפֶּלֶט גם ממנה, ליצור לעצמם מרחק מעצמם.

חקר דפוסי הקונסטרוקציה של העבר במאה החמש-עשרה מוביל אותנו באופן זה, דרך שאלת אופני ההיזכרות בו בהקשרם החברתי, לשאלת הקונסטרוקציה של סובייקטים איכריים, לשאלת יחסם של איכרים הכפופים למרות האדון לעצמם. אניח כאן לשאלות המתבקשות בדבר עצמיותם החצויה של האיכרים, וחלקם של אדונים ואיכרים בתהליך עיצובה. חשוב לעומת זאת להבחין, שהעבר המשפטי המופק במסגרת המשפט הכפרי אף הוא חצוי ויש בו 'מְקַטְעִים' שונים. לא רק העבר המלומד שמפיק קוזאנוס מחולק למגזרים שונים שניתן להציבם זה כנגד זה. קריאה מחודשת של המסמכים שנוצרו בהקשרה של המסורת המשפטית הכפרית מגלה, שאיכרים ואדונים מכירים אף הם 'עבר נוסף', נפרד מזה שתיארתי בתחילת דברי; גם עבורם אין 'העבר' בבחינת גוש אחד ואחיד (ומבחינה זו אין טעם לדבר על 'יחסם לעבר'); אף הם מבחינים בו 'שכבות' השונות זו מזו בתוכן, במרחקן בזמן ובמעמדן המחייב.

מעבר ל'עבר הקרוב' המידי, שכאמור אינו אלא בבחינת 'הווה מורחב', המוארך אל תוך העבר, מזכירים איכרים ואדונים מדי פעם עבר נוסף, רחוק יותר, עבר שלפני העבר הקרוב, שאותו הם מכנים לעתים Vorzeiten.²³ האזכורים מעטים, אך חשיבותם להבנת תפיסת העבר רבה. אדונים מנסים למקם בעבר הזה זכויות, שבהן אין הם מחזיקים בהווה.²⁴ זכויות משכבר הימים שאין איכריהם מודים בהן, מנסים אדונים לעתים להוכיח בעזרת מסמכים עתיקים – אך לעתים יבקשו לשמוע את קול הארכיון בוקע דווקא מפייהם של איכריהם, אף שאלה אינם יכולים 'להיזכר' במה שנאמר בהם.²⁵

מן העבר האחר מכירים גם איכרים 'זמנים קדומים' שכאלה, בעזרתם הם מבקשים לעתים לערער על הקיים, על העבר הקרוב, הנתון לשליטת הרשות. בזמן שלפני הזמן שעבר, העומד בסימן שליטתם הישירה של האדונים, הם ממקמים את זכויותיהם שלהם, שאף אותן הם מתיימרים 'לזכור'.²⁶ משום גישתם המועדפת של האדונים למסמכים כתובים רשמיים – וחשוב עוד יותר, לארכיון – אין האיכרים יכולים כרגיל למצוא את העבר הזה בכתובים שברשותם. אך העבר המדובר אינו מבחינתם משום כך פחות ממשי.

בפאנקל שעל המוזל הם קובעים ב-1466 שאם קיימים מסמכים כלשהם, שנכתבו ב'זמנים עברו' (vorzeiten), הסותרים את מה שהם, האיכרים, מכריזים בזאת – אין זאת אלא שהכותב לקה ב'שכחה' או שגה; ועל-כל-פנים, הם מוסיפים, כל המסמכים הללו בטלים ומבוטלים, עד שיתוקן תוכנם בהתאם למה שהם, איכרי המקום, מצהירים כעת מזיכרוןם.²⁷ אך אין זו האסטרטגיה היחידה שבה הם משתמשים: במהלך מרד האיכרים הגרמני (1525) תובעים איכרים בהזדמנויות שונות מאדוניהם שיציגו בפניהם כתבים עתיקים, שבקיומם הם משוכנעים, ובהם מתועדות זכויותיהם שנגזלו מהם.²⁸ הנסיון הזה לבצע פרויקציה של זכרוןם אל תוך ארכיון

²³ הביטוי מופיע, למשל, בדיון בין האב ריינהרט ממנזר פולדה (Fulda) ואיכרי פריינשטיינאו (Freiensteinau) 1452; נדפס אצל Jacob Grimm et al. (eds.), *Weisthümer*, 1840-1878; reprinted Darmstadt 1957, Vol. III, p. 884-886.

²⁴ השווה למשל גרים, שם, כרך 3, עמ' 338-339 (Wahlshausen, 1419).

²⁵ קרמר-שפיס (לעיל, הערה 2), תעודה 52 [Fankel, 1554]; גרים (לעיל הערה 23), כרך 2, עמ' 217-219 [Bacharach, 1404].

²⁶ קרמר-שפיס (לעיל הערה 2), תעודה 69 [Klotten], ללא תאריך.

²⁷ קרמר-שפיס (לעיל, הערה 2), תעודה 47.

²⁸ Günther Franz (ed.), *Der deutsche Bauernkrieg. Ein Aktenband*, 4th edition, Darmstadt 1977, No. 73, p. 206.

הרשות הוא קצר-ימים, אך הוא מראה לנו כיצד ברגעים שבהם מתהפכים יחסי הכוחות בין שליטים ונשלטים יכולים גם הנשלטים לנסות את כוחם בפרויקציה ולמצוא לה נקודות-אחיזה במציאות הדוקומנטארית. מפתה היה לבדוק לאור הממצאים הללו את התפקיד שממלאת ההסתמכות על ה'משפט העתיק' (das alte Recht) במרד האיכרים, ואת היחס שבינו ובין השימוש שעושים אינטלקטואלים, תיאולוגים ומשפטנים בטקסטים עתיקים כדי להפיק מתוכם במאות החמש-עשרה והשש-עשרה דגמים לעיצוב החברה. לשאלה זו אני מקווה לפנות בפעם אחרת.

ביבליוגרפיה נבחרת

קובץ המקורות המקיף ביותר הוא עדיין זה שבעריכת יעקב גרים (Jacob Grimm), אחיו של וילהלם גרים: Jacob Grimm et al. (eds.), *Weistümer*, 1840-1878 (reprinted Darmstadt 1957), אף שיש להתייחס בזהירות לנוסח התעודות, שאינו עומד בקני-המידה המקובלים כיום בהוצאה-לאור של תעודות מימי-הביניים. ביבליוגרפיה מקיפה וסקירה של המחקר עד שנת 1972 מציע Dieter Werkmüller, *Über Aufkommen und Verbreitung der Weistümer: Nach der Sammlung von Jacob Grimm*, Berlin 1972; מבחר מועיל של מאמרים המסכמים את מצב המחקר עד לשנת 1978 – בקובץ שבעריכת Peter Blickle (ed), *Deutsche ländliche Rechtsquellen: Probleme der Weistumsforschung*, Stuttgart 1978. שני מאמרים חשובים לא בשפה הגרמנית הם משל Charles-Edmond Perrin, 'Chartes de franchise et Rapports de droits en Lorraine', *Le Moyen Age* 4. Ser. 52:1 (1946) pp. 11-42 ומאת Michael Toch, 'Asking the Way and Telling the Law: Speech in Medieval Germany', *Journal of Interdisciplinary History* 16:4 (1986), pp. 667-682.